

Some stories about "Dash Akol" (In Search of His Historical Personality)

MohammadHadi khaleghzadeh^{1*}, and Mehdi Famoori²

1. Corresponding Author, Associate Professor of Persian Language and Literature, Islamic Azad University of Yasouj, Yasouj Branch, Iran. E-mail: mo.khaleghzadeh@iau.ac.ir
2. Assistant Professor of Persian Language and Literature, Islamic Azad University of Yasouj, Yasouj Branch, Iran. E-mail: M.famoori@iauyasooj.ac.ir

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received: 28/05/2024

Received in revised form:
20/09/2024

Accepted: 24/09/2024

Keywords:

Akbar Dayi Mohammad,
Dash Akol,
Sadegh Hedayat,
fictional character,
historical character.

ABSTRACT

"Dash Akol" is one of the famous stories of Sadegh Hedayat (1902-1951). This work is considered alongside "The Blind Owl" (1936), as the most famous fictional works of Hedayat. The hero himself, the most personified fictional character of his stories, is also known as the entire contemporary Persian fiction literature. This story is the story of one of the people in Shiraz, whose name is "Dash Akol". The present discussion is organized in pursuit of two goals: First, to collect the scattered narratives about the personality of "Dash Akol", which includes the written and oral narratives common among the people of Shiraz. Second: categorizing these narrations and trying to reach his external and historical personality and clarifying the point that Sadegh Hedayat has been inspired and influenced by various historical narrations and personalities in processing his story. Regarding the historical figure of Dash Akol, in general, three categories of narratives (and analysis) can be seen, two of which are the main narratives and one is an individual narrative. The authors of this speech believe that "Dash Akol" by Sadegh Hedayat is a combination of the characters of the first and second category of narrations, that is, the essence and body of his character is the same as the character of the first category of narrations (Akbar-e Daei Mohammad). Further, his love and death is taken from the life of the second character (Luti Marjan).

Cite this article: khaleghzadeh, M.H., Famoori, M. (2025). Some stories about "Dash Akol" (In Search of His Historical Personality). *Research in Narrative Literature*, 14 (2), 115-141.

© The Author(s).

DOI: 10.22126/rp.2024.10665.1949

Publisher: Razi University

Extended Abstract

Introduction:

"Dash Akol", one of the famous stories by Sadeq Hedayat (1903–1951), tells the tale of a reveler from Shiraz named Dash Akol.

This article aims first to gather the scattered narratives about the personality of "Dash Akol," written and oral accounts common among the people of Shiraz. It then seeks to categorize these narratives and, by using various sources, to reconstruct his external and historical identity. The goal is to provide a documented answer to the following question: Was Dash Akol a historical figure with that name in Shiraz, or is Hedayat's "Dash Akol" the same person known locally as "Akbar-e Daei Mohammad" in Shiraz?

Methodology:

The present discussion has been organized for two purposes: first, to collect the scattered narratives about "Dash Akol", which includes written and oral traditions common among the people of Shiraz. In this research, we have necessarily employed both library and field methods. Our second goal is to categorize these narratives and to determine the external and historical character of Dash Akol. Additionally, we aim to clarify the extent to which Sadeq Hedayat drew inspiration and influence from various historical narratives and characters in developing his story's hero. It is clear that we have benefited from the categorical analysis presented in this section.

Results and Discussion:

This story is about one of the revelers of Shiraz, named Dash Akol. Although he is considered one of the city's rough crowd, he is well-known among the people of Shiraz for his friendliness. He is regarded as the most powerful reveler in the city, and all the revelers and knifemen fear him. In literary research, it is important to always remember the distinction between "fictional reality" and "external or historical reality. In successful works of art and literature that engage with external reality, we encounter "effectiveness" rather than the difference between "documentary" and "story writing". This means that in research concerning historical figures on whom storytellers have expressed opinions, one should not expect to find a person fully depicted by the author in their work. Instead, one should seek the individual or individuals who inspired the author in shaping their fictional character. Regarding the historical figure of Dash Akol, there are generally three categories of narratives and analyses: two main categories and one individual category. The authors of this speech believe that "Dash Akol" by Sadeq Hedayat combines the traits of the characters from the first and second narratives. Specifically, the core personality of Dash Akol aligns with that of the first narrative's character, while the story of Marjan is derived from the life of the second character. Traditions that equate "Dash Akol" with "Akbar-e Daei-Mohammed," such an interpretation can be inferred, are included in this category. These traditions are the most numerous and widely accepted among the people of Shiraz, especially among the city's elders and wrestlers.

"Akbar-e Daei-Mohammed" (Akbar: The son of Daei-Mohammed) is one of the famous Revelers of Shiraz at the end of the Qajar period. Sheikh "Abdul Rasul Nayyer Shirazi" (1890 - 1970) states in the prestigious book "Tohfe Nayyer" (Souvenirs of Nayyer) that Dash Akol is the same as "Akbar-e Daei Mohammad". Ali-Akbar Barzegar (born in 1953) believes that "Dash Akol" is definitely the same as "Akbar-e Daei-Mohammed". He has recounted two anecdotes from his old friend, Javad Nemat Elahi (1943–2010), a dervish of the Safi-Alishahi order and known to Qutbit, to support this point. Mohammad Yusuf Nayyeri (born 1954), a professor of Persian language and literature at Shiraz University and the nephew of Abdul Rasul Nayyer, also believes that Dash Akol is Akbar. Abdul Ali Dastgheib (born 1931), a well-known critic and translator, shares the view that Dash Akol is the same person as Akbar Daei Mohammad. Majid Hemmati (born 1946) is a grocer and one of the dervishes of Munes-Ali-Shahi. In his account of the death of "Dash Akol," refers to a figure he calls "Akbar-e Daei Mohammad, Seyyed Fakhroddin Azhdarikhah (born 1977) is a scholar specializing in athletic culture in Shiraz. In a chapter of his book, "Two Immortal Legacies: Zurkhaneh and Athletic Show", he highlights the unity between two characters, "Akbar-e Daei Mohammad" and "Dash Akol". Ahmad Hojjati (1930–2005) was a contemporary poet known for his works on chivalry. His house was a gathering place for poets of both classical and modern southern literature. Hassan Emdad (1921–2010), a historian and literary researcher, expressed the opinion that: "The personality of "Dash Akol" cannot be compared with "Akbar-e Daei Mohammad". There are also traditions that refer to "Dash Akol" as "The Reveler of Marjan". Ebrahim Golestan (1922–2003), a prominent filmmaker and writer from a distinguished and well-established family in Shiraz, is the narrator of this account. Additionally, some traditions identify "Dash Akol" as "Luti Hossein".

Conclusion:

In this speech, we narrated and analyzed three categories of traditions concerning the historical figure "Dash Akol". By examining and comparing the characteristics of Hedayat's "Dash Akol" with those found in the first group of narrations about the reveler known as "Akbar-e Daei Mohammad", it became clear that the entire personality of Hedayat's "Dash Akol" was constructed and developed based on this individual and inspired by him. The nickname "Dash Akol" (pronounced is one of this person's most famous names and means "The Bro with cut wrists and hands". The story of Hedayat's "Dash Akol" and his love for his death, is actually derived from the life of another Luti, whom we call "Marjan's Reveler". The third-class narrative has no connection to Hedayat's "Dash Akol" and, therefore, cannot be considered in this context. It is clear that Sadeq Hedayat took into account the external (historical) aspects in his portrayal of the story's hero, who was not without a real-life counterpart. However, in accordance with the demands of his creativity, Hedayat adapted these elements and crafted his own fictional hero.

چند روایت درباره «داش آکل» (در جستجوی شخصیت تاریخی او)

محمد هادی خالق‌زاده^۱ | مهدی فاموری^۲

۱. نویسنده مسئول، دانشیار، گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد یاسوج، دانشگاه آزاد اسلامی، یاسوج، ایران. رایانامه: mo.khaleghzadeh@iau.ac.ir
۲. استادیار، گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد یاسوج، دانشگاه آزاد اسلامی، یاسوج، ایران. رایانامه: M.famoori@iauyasooj.ac.ir

اطلاعات مقاله

چکیده

«داش آکل»، یکی از داستان‌های پرآوازه صادق هدایت (۱۳۳۰ - ۱۲۸۱ خ.) است. می‌توان این اثر را در کنار بوف کور (۱۳۱۵ خ.) معروف‌ترین آثار داستانی هدایت و خود شخصیت قهرمان آن را، چهره‌شده‌ترین شخصیت داستانی قصه‌های وی، بلکه کل ادبیات داستانی معاصر فارسی بدانیم. این داستان قصه یکی از لوطیان شیراز است که «داش آکل» نام دارد. گفتار حاضر در پی دو هدف سامان یافته‌است: نخست گردآوری روایات پراکنده درباره شخصیت «داش آکل» که شامل روایات مکتوب و شفاهی رایج در میان مردم شیراز است. دوم: دسته‌بندی این روایات و کوشش برای رسیدن به شخصیت بیرونی و تاریخی وی و روشن کردن این نکته که صادق هدایت در پردازش قهرمان داستان خود، تا چه و در کجا از روایات و شخصیت‌های گوناگون تاریخی الهام و تاثیر پذیرفته است.

درباره شخصیت تاریخی داش آکل، در کل، سه دسته روایت (و تحلیل) دیده می‌شود که دو دسته از آن‌ها روایات اصلی و یک دسته روایتی منفرد است. باور نگارندگان این گفتار آن است که «داش آکل» صادق هدایت، تلفیقی از شخصیت‌های روایت‌های دسته اول و دوم است یعنی اصل و بدنه شخصیت وی همان شخصیت روایات دسته اول (اکبر دایی محمد)؛ و عشق و مرگ او، برگرفته از زندگی شخصیت دوم (لوطی مرجان) است.

نوع مقاله: مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۳/۰۸

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۶/۳۰

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۷/۰۳

واژه‌های کلیدی:

اکبر دایی محمد،

داش آکل،

صادق هدایت،

شخصیت داستانی،

شخصیت تاریخی.

استناد: خالق‌زاده، محمد‌هادی؛ فاموری، مهدی (۱۴۰۴). چند روایت درباره «داش آکل» (در جستجوی شخصیت تاریخی او). پژوهشنامه ادبیات

داستانی، ۱۴ (۲)، ۱۱۵-۱۴۱.

ناشر: دانشگاه رازی

حق مؤلف © نویسندگان.

DOI: 10.22126/rp.2024.10665.1949

۱. پیشگفتار

«هر اثر ادبی متأثر از عصر و زمانه‌ای است که در آن به تألیف در می‌آید و ویژگی‌ها و مناسبات اجتماعی و فرهنگی جامعه، به شیوه‌های گوناگون در آن بازتاب می‌یابد. این امر، امروزه در علم جدیدی به نام جامعه‌شناسی ادبیات که رویکردی میان‌رشته‌ای دارد، بسیار حائز اهمیت است. خوانش متون ادبی با رویکرد جامعه‌شناسی، تحلیل واقع‌بینانه‌ای از شرایط اجتماعی زمان تألیف اثر به دست خواهد داد و اثرپذیری و اثرگذاری‌های نهان آن را در ساحت اجتماع، نمایان خواهد ساخت» (بیگ-زاده، ۱۴۰۳: ۵۲) «داش آکل» یکی از داستان‌های پرآوازه صادق هدایت (۱۳۳۰ - ۱۲۸۱ خ). قصه جوانمردی، عشق و مرگ یکی از لوطیان شیراز است. این مقاله در پی آن است که نخست روایات پراکنده درباره شخصیت «داش آکل» را که شامل روایات مکتوب و شفاهی رایج در میان مردم شیراز است، گردآوری و در ادامه این روایات را دسته‌بندی کند.

۱-۱. ضرورت، اهمیت و هدف

گفتار حاضر در پی دو هدف، سامان یافته است: نخست گردآوری روایات پراکنده درباره «داش آکل» که شامل روایات مکتوب و روایات شفاهی رایج در میان مردم شیراز است. در این بخش، ناگزیر به دو روش کتابخانه‌ای و میدانی کار کرده‌ایم.

هدف دوم ما دسته‌بندی این روایات و کوشش برای رسیدن به شخصیت بیرونی و تاریخی داش آکل و روشن کردن این نکته است که صادق هدایت در پردازش قهرمان داستان خود، تا کجا از روایات و شخصیت‌های مختلف تاریخی تأثیر پذیرفته است؟ در این راه از تحلیل مقوله‌ای سود جسته‌ایم.

۲. پردازش تحلیلی موضوع

۱-۲. داستان «داش آکل» صادق هدایت

«داش آکل»، یکی از داستان‌های مجموعه سه قطره خون (۱۳۱۱ خ) به نویسندگی صادق هدایت (۱۳۳۰ - ۱۲۸۱ خ) است. غریب نیست اگر این اثر را در کنار بوف کور (۱۳۱۵ خ) معروف‌ترین آثار داستانی هدایت و خود شخصیت قهرمان آن را، معروف‌ترین شخصیت داستانی قصه‌های وی، بلکه کل ادبیات داستانی معاصر فارسی بدانیم.

این داستان، قصه یکی از لوطیان شیراز به نام «داش آکل» است که گرچه از اوباش شهر است، اما به واسطه مردم‌داری، محبوبیتی دارد. در برابر «داش آکل»، «کاکا رستم» لوطی قلندرو ناجوانمردی است که بارها ضرب شست داش آکل را چشیده، در پی فرصتی است تا از داش آکل انتقام بگیرد. شبی در قهوه‌خانه دومیل، به داش آکل خبر می‌دهند که «حاج صمد» در گذشته‌است. «داش آکل» اعتنایی نمی‌کند اما گرفتاری آنجاست که حاجی صمد او را وصی خود قرار داده‌است. «داش آکل» آزادی خود را بیش از همه چیز دوست دارد، ولی به ناچار این وظیفه را به گردن می‌گیرد. به خانه حاجی می‌رود، منشی و ناظر می‌گیرد، اموال حاجی را ضبط و ربط می‌کند و با تمام توان، خانواده او را زیر چتر حمایت خود می‌آورد.

از سوی دیگر، «داش آکل» در همان ابتدا، عاشق «مرجان» دختر چهارده‌ساله حاجی می‌شود. او این راز را در دل نگه می‌دارد. اختلاف سن با مرجان، زشتی صورت که جای زخم‌های بی‌شمار چاقو بر آن مانده، میل داش آکل به حفظ آزادی خود و رعایت جوانمردی در حفظ حریم دختر خانواده امانتی، مانع ابراز عشق داش آکل می‌شود. گویی این عشق برای او ممنوع است. او تنهایی را بر می‌گزیند و در عوض، طوطی می‌خرد و آن را حریف درد دل‌های خود می‌کند. بر این سیاق، هفت سال می‌گذرد تا اینکه برای مرجان، خواستگاری می‌آید. «داش آکل» به عنوان آخرین وظیفه خود، اسباب ازدواج را فراهم می‌کند و دختر را به خانه شوی می‌فرستد. سپس امام جمعه را می‌خواهد و در نزد او، صورت اموال را تحویل می‌دهد. همان شب مست می‌کند و در سر گذر برای خود می‌نشیند که «کاکارستم» سر می‌رسد. کار آن‌ها به بگو مگو و ستیز می‌کشد. در این گیر و دار، کاکارستم از لحظه‌ای غفلت داش آکل استفاده می‌برد و با قمه خود وی، زخمی عمیق بر گرده داش آکل می‌افکند.

فردا وقتی پسر بزرگ حاجی صمد به بالین داش آکل می‌رسد، او طوطی‌اش را به وی می‌سپارد و می‌میرد.

عصر همان روز، مرجان، قفس طوطی را در پیش نهاده و به آن نگاه می‌کند که ناگهان طوطی با لحنی دشتی خراشیده‌ای می‌گوید: «مرجان... تو مرا کشتی... به کی بگویم... مرجان... عشق تو... مرا کشت...». اشک از دیده مرجان فرو می‌ریزد.

۲-۲. واقعیت داستانی و واقعیت بیرونی (تاریخی)

در پژوهش‌های ادبی، این نکته را همواره باید در نظر داشت که میان «واقعیت داستانی»^۱ و «واقعیت بیرونی یا تاریخی»^۲ فرق است. داستان‌نویسی کاری خلاقه است که به ناگزیر بنیان آن بر «تخیل» یعنی «تصرف نویسنده در واقعیت بیرونی» است و این چیزی است که تفاوت هنرمند و داستان‌نویس با تاریخ‌نگار و واقع‌نویس را روشن می‌کند.

هر هنرمند (از شاعر تا فیلمساز و داستان‌نویس و غیره) هرگز نمی‌تواند عین واقعیت بیرونی را در کار خود منعکس کند. به چند دلیل: نخست آنکه شاید تمام واقعیت بیرونی به کار آفرینش هنری او نیاید. دوم آنکه نویسنده در پرداخت جزئیات، ناچار از انتخاب و حذف است.

بدین ترتیب، در آثار موفق هنری و ادبی که ناظر به واقعیت بیرونی‌اند، ما بیش از آنکه با «رونوشت‌برداری» روبرو باشیم، با «اثرپذیری» روبرویم و این فرق «مستندنگاری» و «داستان‌نویسی» است. این بدان معناست که در پژوهش درباره شخصیت‌هایی تاریخی که داستان‌نویسان بدان‌ها نظر داشته‌اند، هرگز نباید در پی شخصی بود که نویسنده آن را یک‌سره و تمام‌عیار در اثر خویش چهره‌پردازی کرده باشد؛ بلکه باید به دنبال شخص یا اشخاصی بود که نویسنده در پرداخت شخصیت داستانی خود از آن‌ها الهام گرفته باشد. بدین ترتیب چه بسا داستان‌نویس دو یا سه شخصیت بیرونی را، به خلاقیت خود، با هم درآمیزد تا چهره دلخواه داستانی خویش را رقم بزند و این امری است که بر آنیم در «داش آکل» صادق هدایت نیز رخ داده؛ یعنی «داش آکل» هدایت حاصل تلفیق دو شخصیت تاریخی از لوطیان شیراز اواخر عهد قاجار و اوایل روزگار پهلوی بوده‌است.

۲-۱-۲. مدعی ابوالقاسم فقیری و نقد و نفی آن

پیش از هر سخن دیگر، بایسته است بگوییم، برخی، به ندرت، از بُن، منکر وجود شخصیت تاریخی «داش آکل» بوده‌اند. یکی از اینان، *ابوالقاسم فقیری* (زاده ۱۳۱۶ خ.)، پژوهشگر ادب عامه در شیراز و فارس است (رک. فقیری، ۱۴۰۰).

این انگاره، اگر نتیجه نقصان در پژوهش نباشد، به احتمال، برآیند خلط میان دو «واقعیت تاریخی» و «واقعیت داستانی» است یعنی در ظاهر *ابوالقاسم فقیری* در پی آن بوده که شخصیتی تاریخی بیابد که مطابق النعل بالنعل همان شخصیت «داش آکل» هدایت باشد و چون چنین چیزی نیافته، به نفی

1. Fictional reality

2. Historical fact

موجودیت تاریخی وی پرداخته‌است؛ اما درک این تفاوت مهم از سویی و پژوهش‌های جدی‌تر از سویی دیگر نشان می‌دهد واقعیت جز آن است که فقیری می‌انگاشته‌است.

پس از این به کثرت روایاتی که درباره داش آکل در میان مردم شیراز موجود است، خواهیم پرداخت و اینک، عجالتاً، به نقل خاطره‌ای از سیمین دانشور درباره صادق هدایت می‌پردازیم که آشکارا نشان می‌دهد هدایت داستان خود را پس از جستجوی تاریخی نگاشته‌است. سیمین دانشور، با اشاره به دوستی پدرش با دکتر «کریم هدایت»، عموی «صادق هدایت» در شیراز، از دیدار خود با وی می‌گوید:

«صادق خان چشمش که به من افتاد، گفت: ... من می‌خواهم مرا به جاهای عمومی و محلات فقیرنشین ببری... با او به قهوه‌خانه سر دومیل [همان قهوه‌خانه داش آکل هدایت] رفتم... من مدام می‌پرسیدم: «چرا نرویم باغ‌های مسجد وردی؟ باغ دلگشا؟ نارنجستان قوام؟». می‌گفت: «برای من آدم‌ها مهم‌اند». پرسیدم: «آدم‌های پاپتی؟» چشم‌هایش از زیر عینک برق زد و گفت: «خوب فهمیدی... بعدها که با خانواده‌ام به تهران آمدم، دوستیمان از سر گرفته شد... برایم اعتراف کرد که بارها به قهوه‌خانه سر دو میل رفته و «داش آکل» را نوشته». (دانشور، ۱۳۸۳: ۹۹۶ و ۹۹۵).

حتی باید بدین نکته توجه کرد که نام کم‌مانند «داش آکل» نمی‌توانسته از ساخته‌های ذهنی هدایت باشد. او قطعاً این نام را شنیده‌است. در ادامه نشان خواهیم داد که این نام در «لهجه شیرازی» به چه معناست.

۳. روایاتی درباره «داش آکل» تاریخی و دسته‌بندی آن‌ها

درباره شخصیت تاریخی داش آکل، در کل، سه دسته روایت دیده می‌شود که دو دسته از آن‌ها روایات اصلی و یک دسته روایتی منفرد است. باور نگارندگان این گفتار آن است که «داش آکل صادق هدایت، تلفیقی از شخصیت‌های روایت‌های دسته اول و دوم است یعنی بدنه شخصیت وی همان شخصیت روایت اول؛ و داستان مرجان برگرفته از زندگی شخصیت دوم است». اینک به نقل و دسته‌بندی سه دسته روایات می‌پردازیم:

۳-۱. روایاتی که «داش آکل» را همان «اکبر دایی محمد» می‌دانند

این دسته پرشمارترین روایات و پذیرفته‌شده‌ترین آن‌ها در میان شیرازی‌ها و کهن سالان این شهر را در بر دارد. «اکبر دایی محمد» (اکبر فرزند دایی محمد) یکی از لوطیان معروف شیراز در اواخر دوره قاجار

است. قتل اکبر دایی محمد ۹ محرم ۱۳۲۱ ق (برابر با ۱۸ فروردین ۱۲۸۲ خ. و ۸ آپریل ۱۹۰۳ م) به دست حاکم فارس رخ داده است. (نک. ناشناس، ۱۳۶۱: ۷۰۱) از آنجا که وی در حدود ۳۵ سالگی از دنیا رفته، می توان گفت زادش به سال ۱۲۸۴ ق. (برابر با ۱۲۴۶ تا ۱۲۴۷ خ.) بوده است. درباره منش و روش وی در سطور آینده سخن خواهیم گفت.

الف) «اکبر دایی محمد» در سخن «عبدالرسول نیر شیرازی»

مفصل ترین گزارش درباره زندگی، منش و روش «اکبر دایی محمد»، در جلد دوم از کتاب ارجمند تحفه نیر از شیخ «عبدالرسول نیر شیرازی» (۱۳۴۹ - ۱۲۶۹ خ.) آمده است. این مجلد با عنوان در واقع فرعی (اما اصلی شده) روزگار پهلوی اول به چاپ رسیده است و شامل خاطراتی از روزگار قاجار نیز می باشد. نیر شیرازی از شیوخ فاضل شیراز در روزگار قاجار و پهلوی، کنشگر اجتماعی و مدرس معارف دینی و فلسفه کلاسیک بوده است. از این رو نگاه وی به یک لوطی بزن بهادر شر و شورانگیز در نوع خود شایان توجه است.

عبدالرسول نیر هیچ اشاره ای به «دش آکل» صادق هدایت ندارد و اصلاً بعید می نماید که آن را خوانده باشد. وصفی که از «اکبر دایی محمد» به دست می دهد، در برخی جای ها، دارای همانندی با «دش آکل» صادق هدایت است و آشکارا نشان می دهد هر دو چهره به یک نفر باز می گردند.

شرح نیر از حالات «اکبر دایی محمد» بلندتر از گستره این گفتار است و به ناچار فقط برخی از خطوط مهم آن را می آوریم:

«از لوطی های محله «سر دُزک» بود و بنده، خود بسیار او را دیده بودم. شاید کمتر روزی می شد که او را نبینم؛ چون جای او غالباً در قهوه خانه صحن شاهچراغ^(۴) بود و من هم در آنجا مکتب می رفتم... مورد نظر عموم و اسباب وحشت هر مثنوی آن روزی بود. به قدری این جوان با صلابت و شجاعت بود که کسی را تالی خود نمی دید و شاید هم چنین بود. همه با او از روی تعبد گُرنش می نمودند. البته برای رفع وحشت از خود یا به رقابت اگر به او دست می یافتند باک از کشتن او نداشتند، جز اینکه موفق نبودند؛ چنان که چند فقره این کنکاش را کردند فاتح نیامدند... این جوان به سن سی و پنج سال، اندامی نسبتاً لاغر ولی متناسب، بالایی میانه، میانی باریک، سینه ای پهن، چشمی جذاب و قیافه ای مهیب داشت. دست راست او را بریده بودند، پای چپش را پی بیرون کرده بودند که در واقع

نصف بدن بیش نداشت. آن نصف بدن هم از سر تا پا به قدری زخم خورده که سوراخ سوراخ بود... با این که کسی که پی ندارد، جست و خیز و دوندگی و راه رفتن برایش غیرمقدور است، ولی از بام‌های بلند می‌جهید... زیاد می‌دوید. در موقع راه رفتن، روی پنجه راه می‌رفت... به هر کس با همان دست بریده یک اشاره می‌کرد، مدت‌ها گرفتار صدمه بود. وافور و چپق زیاد می‌کشید. با این وصف هیچ از قدرتش کاسته نمی‌شد.» (نیر شیرازی، ۱۳۸۷: ۳۳۹).

شباهت متن بالا با بخش‌های مهم داستان داش آکل صادق هدایت انکارناشدنی است.

داش آکل صادق هدایت هم مانند اکبر دایی محمد، در بین همه شیرازی‌ها مشهور بوده: «همه اهل شیراز می‌دانستند که داش آکل و کاکارستم سایه یکدیگر را با تیر می‌زدند.» (هدایت، ۱۳۴۳: ۵۷)؛ «داش آکل در شهر مثل گاو پیشانی سفید سرشناس بود.» (همان: ۵۹)

داش آکل هدایت هم مانند اکبر دایی محمد، از لوطی‌های محله «سر دُزک» بوده: «از طرف دیگر داش آکل را همه اهل شیراز دوست داشتند. چه او در همان حال که محله سر دُزک را قرق می‌کرد، کاری به کار زن‌ها و بچه‌ها نداشت.» (همان: ۶۰). «سر دُزک» یکی از محلات هم‌جوار با شاهچراغ است. دربِ نوساخته جنوبی شاهچراغ در روبروی محله «سر دُزک» باز می‌شود.^۱

داش آکل هدایت هم مانند اکبر دایی محمد، موجب ترس لوطی‌های دیگر بوده و همه از او ضربه خورده بودند و با او رقابتی توأم با بیم داشتند: «هیچ لوطی پیدا نمی‌شد که ضرب شستش را نچشیده باشد.» (همان: ۵۹).

داش آکل هدایت هم مانند اکبر دایی محمد، چپق می‌کشد: «سرش را تکان داد، چپق دسته‌خاتم خودش را درآورد، به آهستگی سر آن را توتون ریخت و با شستش دور آن را جمع کرد، آتش زد و گفت...» (همان: ۶۹).

داش آکل هدایت هم مانند اکبر دایی محمد که در وقت درگذشت، ۳۵ ساله است، در وقت درخشش ۳۵ سال دارد (و اگر هفت‌سال بی‌دلیلی را که هدایت، بی‌آوردن شرح و تصویر و نقش‌مایه‌ای به کار افزوده، در نظر نیاوریم، مرگش نیز در همین سن، طبیعی می‌نماید): «داش آکل مردی سی و پنج‌ساله، تنومند ولی بد سیما بود.» (همان: ۶۶).

۱. اینکه یکی از منتقدان در نقد سودمند خود بر «داش آکل»، تصوّر کرده «سر دُزک» اسم محله نیست، خطاست. (نک. سرشار،

چهره داش آکل هدایت به چهره اکبر دایی محمد شبیه است و مخصوصاً بدن زخم خورده، چشم-های جذاب و قیافه مهیب او در هر دو متن به اشاره آمده است: «داش آکل مردی سی و پنج ساله، تنومند ولی بد سیما بود... گاهی زخم‌های چپ اندر راست قمه که به صورت او خورده بود، نادیده می‌گرفتند، داش آکل قیافه نجیب و گیرنده‌ای داشت... ولی زخم‌ها کار او را خراب کرده بود، روی گونه‌ها و پیشانی او جای زخم قداره بود که بد جوش خورده بود و گوشت سرخ از لای شیارهای صورتش برق می‌زد و از همه بدتر یکی از آن‌ها کنار چشم چپش را پایین کشیده بود.» (همان: ۶۷)

داش آکل هدایت هم مانند اکبر دایی محمد، در مقطعی از زندگی، تک و تنها بوده: «دیگر با دوستانش جوششی نداشت و آن شور سابق از سرش افتاد.» (همان: ۶۹)

در بخشی دیگر از کتاب تحفه نیر درباره شجاعت «اکبر دایی محمد» حکایتی آمده که شباهتی آشکار با صحنه رویارویی داش آکل با کاکا رستم در ابتدای داستان هدایت دارد؛ جز آنکه هدایت جای برخی اجزا را عوض کرده است:

«اکبر دایی محمد شیرازی معروف تمام ایران گشته بود، خیلی از لوطی‌های نامی برای دیدن و دست و پنجه نرم کردن با او، داوطلب، همراه حکومت‌ها می‌آمدند تا در زمان شعاع السلطنه ده نفر از پهلوانان همراهش به اینجا آمدند... همه شب آن ده پهلوان به آنجا [قهوه‌خانه بابا رضا] رفته... شروع به بدگویی نسبت به شیرازی‌ها [لوطی‌های شیراز] می‌نمودند. هر چه می‌گفتند کسی را جرأت دم زدن نبوده تا شبی از جمله حرف‌های آن‌ها این بوده که ما تمام زن‌های... شیراز را دیدیم، اکبر دایی محمد شیراز را ندیدیم. این خبر را به گوش اکبر می‌رسانند. شب دیگر خود و یک نفر نوچه که نامش «اصغر» بود، رفتند در آن قهوه‌خانه گوشه-ای را که از انتظار دور باشد، اختیار کردند... رفقای تهرانی آمده، به جای خود نشسته، شروع به لغزپرانی کردند... تا اینکه یکی از آن‌ها گفت: این اکبر دایی شیراز کجاست که از روزی که ما آمدیم چون زن‌ها پنهان شده؟ ما همه زن‌های شیراز را دیدیم، این لوطی شیراز را ندیدیم. اینجا که نام زن‌های شیراز به میان آمد... چون شیر زنجیر گسیخته از روی تخت جستن کرد میان قهوه‌خانه، فریاد کشید... پایه تخت را گرفت، چنان کشید که تمام این پهلوانان چهار زرعی و پنج زرعی روی هم ریخته، تا خواستند دست و پای خود را جمع کنند، هر یک زخم منکری از دایی نوش جان کرده... همه فرار نمودند. دایی برگشت به جای خود مشغول وافور کشیدن خود شد. یکی دو ساعت توقف نمود که شاید از این قشون شکست خورده اثری پیدا شود که اگر بیایند و او نباشد، عیب است. چون خبری نشد،

برخاست پول تمام مخارج قهوه‌خانه را با قیمت هر چه شکسته شده بود، پرداخته، از در بیرون آمد. (نیر شیرازی، ۱۳۸۷: ۱۳۴۱ - ۱۳۳۹).

در صحنه اول داستان هدایت هم با قهوه‌خانه‌ای روبه‌رویم که در آن، دو سوی متخاصم که از لوطیان شهرند، در برابر هم قرار می‌گیرند: داش آکل و کاکا رستم. در این صحنه نیز کاکا رستم برای «داش آکل» لغز می‌خواند و نهایتاً قهوه‌خانه، با ترفند داستان-نویسانه‌ای دیگر، به هم می‌ریزد. داش آکل نیز در آن صحنه، مانند اکبر دایی محمد، خود خسارت وارد به قهوه‌خانه را می‌پردازد. می‌توان حدس زد که صادق هدایت در هنگام پژوهش درباره شخصیت داستان خود، این حکایت را از مردم شیراز شنیده و از آن به شیوه خویش استفاده کرده‌است. نیر شیرازی چند حکایت غریب دیگر نیز از قدرت و جسارت اکبر دایی محمد آورده اما در دل یکی از این حکایات، از فردی نام می‌برد که شباهتی هرچند نه چندان پررنگ، به کاکارستم می‌برد. پیشتر بگویم که تعبیر «کاکا» در نام یادشده، آنگونه که در نواحی جنوبی رایج است، احتمالاً به سیه-چردگی وی اشاره دارد. (از همین روست که مسعود کیمیایی نیز در فیلم خود، کاکارستم را سیه‌چرده نشان داده‌است.) نیر در ضمن روایت ماجرای که خود شاهد آن بوده و در همان محله «سر دزک» رخ داده و در آن چهل پنجاه نفر از اشرار و گنده‌لات‌های شهر بر آن می‌شوند تا اکبر دایی محمد را به قتل برسانند، آورده:

«جنگ سر حوض بازار آقا شروع گردید. مخصوصاً «جمشید سیاه»ی بود خیلی زمخت و گردن کلفت، هیکلی داشت چون دیو، ششلولی در دست داشت، شکم دایی را هدف قرار داد. دایی عارش آمد که از [در برابر] این سیاه دفاع کند. گفت: «نامرد بزن!» او هم نامردی نکرد، تیر را خالی کرد، کاملاً به شکم دایی اصابت نمود. تا او رو برگردانید که پا به فرار نهد، دایی نوک پای به میان پایش نواخت که چون گنجشک کوفته شد به زمین. گفت "برو نامرد فخر کن که من هم زخم به دایی زدم. تو قابل این نیستی که زخم دایی را بخوری." همه فرار کردند. دایی باز محل جنگ را رها نکرد...» (همان: ۳۴۴)

در اینجا هم «جمشید» مانند «کاکارستم» سیاه‌روی است، رفتاری ناجوانمردانه دارد، به شکم دایی شلیک می‌کند (کاکارستم قمه را به پهلوی وی می‌زند) و دایی با او رفتاری تحقیرآمیز دارد یعنی وی را حتی درخور زخم زدن نمی‌بیند. از همه مهم‌تر در اینجا هم دایی به جمشید مهلت می‌دهد به او زخم

بزند، امری که بنا بر تأویلاتی، از پایان‌بندی قصه هدایت و انفعال داش آکل در برابر کارستم نیز بر می‌آید.

یکی دیگر از عادات دایی محمد، به روایت نیر تنهایی اوست:

«اما سیاست [روش و سلوک] او بسیار عجیب و غریب به نظر می‌رسید، ولی چون دقت در آن‌ها می‌شد کاملاً موافق با زندگی و مصلحت شخصی او بود. از جمله غالباً خود تنها می‌زیست و از هیچ کس اطمینان نداشت و حق با او بود.» (همان: ۳۴۵)

داش آکل هم مانند اکبر دایی محمد، نه فقط تنها می‌جنگد، که تنها نیز زندگی می‌کند. نیر شیرازی در گزارش خلق و خوی اکبر دایی محمد، بر نکاتی تکیه می‌کند که دقیقاً در داش آکل نیز می‌بینیم:

«اکبر در عین حالی که بسیار خشن و تند بود، زیاد رؤوف و مهربان بود... با اینکه تمام گردن‌کشان بالطوع نزد او گردن‌شکسته بودند، تا به یک نفر سید یا آخوند می‌رسید، خود را به قدری ضعیف می‌شمرد که حد نداشت... همه روزه صبح هر کجا بود، خود را به آستانه محترم حضرت میراحمد شاهچراغ (ع) می‌رسانید، به خاک می‌افتاد، مدتی این طرف و آن طرف صورت به زمین می‌سایید و می‌بوسید و برمی‌خاست به راه خود می‌رفت. جز شاهچراغ (ع) را آقا و ارباب خود نمی‌دانست. به اولیاء خدا خاصه حضرت امیر (ع) و حضرت امام حسین (ع) و ابوالفضل (ع) بی‌اندازه علاقه‌مند بود و مجالسی که به آن‌ها منتسب بود، احترام می‌کرد.» (همان: ۳۴۶)

ابتدای این بند نیز درست شبیه توصیفی است که هدایت از داش آکل در نوع سلوک با زبردستان و زیردستان جامعه به دست می‌دهد:

«او در همان حال که محله سردزک را قُرُق می‌کرد، کاری به کار زن‌ها و بچه‌ها نداشت، بلکه بر عکس با مردم به مهربانی رفتار می‌کرد و اگر اجل برگشته‌ای با زنی شوخی می‌کرد دیگر جان سلامت از دست داش آکل به در نمی‌برد. اغلب دیده می‌شد که داش آکل از مردم دستگیری می‌کرد، بخشش می‌نمود و اگر دنگش می‌گرفت، بار مردم را به خانه‌شان می‌رسانید.» (هدایت، ۱۳۴۳: ۶۰).

اما یکی از تفاوت‌های اکبر دایی محمد و داش آکل در توجه به مذهب است. اکبر دایی محمد، مثل بسیاری از لوطی‌های آن عهد، در دل فرهنگ مذهبی بالیده بود و اگرچه چندان متأدب به احکام

نیست و عرق خواری است قهار و بسیاری از صفات همان چاقوکش‌های معمول را دارد، به اصل مذهب باور دارد و در برابر اولیای خدا و حتی سادات و آخوندهای مردمی آن عهد، فروتنی می‌کند. این چیزی نیست که در «داش آکل» هدایت ببینیم که برعکس، در مرام «داش آکل»، نشانی روشن از دین دیده نمی‌شود و در روایت راوی دانای کل^۱ آن، در حق آخوندها طعن و قدح دیده می‌شود. این البته حاصل نگاه دین‌ستیز و ضد آخوند صادق هدایت است. (رک: گلشیری، ۱۳۷۸: ۶۴)

اما شرح «نیر شیرازی» از مرگ «اکبر دایی محمد» نیز از بخش‌های مهم ماجراهای اوست. این روایت، شباهتی بنیادین با روایت مرگ «داش آکل» هدایت ندارد و همانگونه که گفتیم، بخش عشق «مرجان و مرگ داش آکل» را هدایت از زندگی یکی دیگر از لوطیان شیراز گرفته‌است. با این همه، در اینجا نیز برخی نقش‌مایه‌های مشترک دیده می‌شود: هر دو در ۳۵ سالگی یا کمی پس از آن، از دنیا می‌روند، هر دو در هنگام ستیز نهایی بی‌سلاح‌اند، هر دو به زخم خنجر و دشنه از پای می‌افتند، در صحنه زخم خوردن و باختن هر دو، جمعیتی انبوه به تماشا ایستاده‌اند و هر دو پس از اندکی در بستر افتادن، از دنیا می‌روند. در کتاب *تحفه نیرمی* خوانیم:

«اواخر سال ۱۳۲۱ قمری علاءالدوله که یکی از رجال باکفایت دوره استبداد بود، به حکومت شیراز منصوب گردید... علاءالدوله امر به گرفتن او [اکبر دایی محمد] داد؛ در بقعه حضرت احمدی (ع) متحصّن شد؛... حاج نایب محمدی با سی چهل فراش مأمور گرفتن او گردید، آمد در شاهچراغ (ع) مقابل محلی که او منزل داشت، متوقف شد... جمعیت غریبی در شاهچراغ درست شد... دایی شیر معرکه ندیده نبود و هیچ کدام از آن‌ها را به چیزی نمی‌شمرد... همه روزه ما که در مکتب‌خانه شاهچراغ نشسته بودیم، با اینکه کوچک بودم، این پرده را به دقت مطالعه می‌کردم. مأمورین به نام اینکه هتک احترام امامزاده (ع) نشود، دست به گرفتن او دراز نمی‌کردند، ولی حق این بود که هیچ یک جرأت نزدیک شدن به او نداشتند... در حدود بیست روز یا متجاوز اطرافش را محاصره کرده بودند. او هم بدون اینکه اعتنایی داشته‌باشد، از بالا به زیر می‌آمد؛ از مقابل آن‌ها برمی‌گشت به جای خود تا روزی صبح... برخاسته، شال و دشنه خود را عقب یقه پیراهن قرار داد؛ با قد باز از بالا برای تطهیر و شستشو پایین آمده، در موقع برگشتن حاج نایب محمدی می‌گوید: «دایی بیا پهلوی ما چای بخور». می‌گوید: «من امر تو را اطاعت می‌کنم؛ ولی از این نامردها ایمن نیستم. بگذار بروم

بالا، خود جای دارم می‌خورم». گفته بود «دایی مطمئن باش بیا!» گفت: «چون تو را مرد می‌دانم، هرچه امر کنی، می‌پذیرم». رفت به جانب آن‌ها نشست روی محجر تخت. فنجان چای به دستش دادند. البته خاطر دارید که عرض شد یک دست بیش نداشت. با دستی که داشت استکان را برداشته جای می‌خورد که ناگهان از عقب، شال و دشنه او را آدم کربلایی خان بابا ربود. تا خواست به عقب ملتفت شود، حسین بزرگی که از بستگان پسر نایب محمدی بود، او را بغل کشید، نایب خلیل دشنه به پهلویش کرد. جعفر آقا، پسر نایب حسن، شکمش را هدف کارد نمود. بالاخره زخم زیادی به اعضای کاری او زده شد؛ چنان که نقل نمودند جعفر آقا به یکی دو زخم قناعت نکرد... یک روز و یک شب با داشتن چنان زخم‌ها در آنجا بوده و جان داشته. چون می‌بینند کارش تمام است، از آنجا او را نقل به محبس دیوانی داده، چند ساعت آنجا زنده بود، می‌میرد... تمام از کرده خود پشیمان گشتند حتی علاءالدوله. (نیر شیرازی، ۱۳۷۸: ۳۵۲ - ۳۴۹).

اندازه محبوبیت اکبر دایی محمد را در بین مردم شیراز از آنجا می‌توان دانست که اگرچه به هر روی، وی از زمره بزن‌بها درها و شرانگیزها بوده، شیخی مردمی و فاضلی بارع چون نیر شیرازی وی را «رستم زابلستان یا سام نریمان عصر خود» و «فیلسوف داش‌ها» می‌نامد! (همان: ۳۴۵). در همین راستا نیر می‌افزاید:

«من نمی‌دانم این جوان غیور چه باطن طاهری داشت و خون او چه اثری داشت که یک یک شرکا در قتلش به زودی به بلاهایی گران مبتلا گشتند.» (همان: ۳۵۲).

ب) جواد نعمت‌الهی

ناقل این روایات، علی اکبر بزرگر (زاده ۱۳۳۲ خ.) معتقد است «داش آکل» قطعاً همان «اکبر دایی - محمد» است. او از زبان پیر خود جواد نعمت‌الهی (۱۳۸۹ - ۱۳۲۲ خ.)، درویش طریقت صنفی‌علیشاهی و شناسا به قطیبت، دو حکایت نقل کرده است که یکی از آن دو شباهتی مهم و نگریستنی با ماجرای «داش آکل و خانواده حاجی صمد» در داستان «صادق هدایت» دارد. این حکایتی گران‌قیمت است:

«یکی از افرادی که قصد سفر زیارتی به کربلا داشته، خانواده‌اش را می‌دهد به دست یکی از مقدس‌مآب‌ها. از قضا سفر این فرد زائر طول می‌کشد و خبری هم از او نمی‌رسد. این مقدس - مآب هم زن را به برهان‌های عقلی و نقلی راضی می‌کند که مثلاً شوهر تو مرده و به علاوه اگر فلان قدر بگذرد [شرعاً پس از چهار سال جستجوی مداوم] و زن از مرد خبردار نباشد، با شواهد

و مستندات و مقدماتی [آن هم نه به حکم هر متفقهی] می‌تواند تقاضای طلاق کند. به هر حال زن راضی به طلاق می‌شود. پس از این هم، آن مقدس‌مآب به اسم جوانمردی آن زن را به عقد خود در می‌آورد. چندی می‌گذرد تا ناگهان سر و کله شوهر اصلی زن پیدا می‌شود. نمرده بوده و برمی‌گردد و طبعاً زن خود را تقاضا می‌کند اما شوهر دوم نمی‌پذیرد و زیر بار نمی‌رود. روزی داش آکل یا همین اکبر دایی محمد در قهوه‌خانه بوده که کربلایی از راه می‌رسد. تا داش آکل را می‌بیند، با ناراحتی تمام، ماجرا را برای او تعریف می‌کند. داش آکل می‌گوید «درستش می‌کنم». اوّل می‌رود سراغ آن مقدس‌مآب و حسابی تهدیدش می‌کند که قضیه را باید جمع کنی و گرنه با من طرفی. بعد می‌رود سراغ یکی از آخوندهای معروف شهر به اسم «رئیس العلماء». ابریش بغل شالش بوده. با همین وضع می‌رود داخل خانه و می‌نشیند و کمی هم بداخلاقی می‌کند که «این کتاب‌ها چیست که دور و برت گذاشته‌ای؟ همه اینها را بریز دور که هیچ کدام به درد نمی‌خورد وقتی به درد مردم نمی‌خورد». بعد هم بلند می‌شود و می‌زند بیرون. رئیس‌العلمای یکی را می‌فرستد دنبالش که «بروید بیاریدش ببینیم چه کار داشت؟». برّش می‌گرداند و می‌پرسند «ماجرات چیست؟» و او هم ماجرا را می‌گوید. رئیس‌العلمای می‌گوید «حلش می‌کنم». به همین ترتیب بعد از پرس و جو از ابعاد قضیه، حکمی می‌نویسد و می‌گوید زن باید از شوهر دوم جدا و به شوهر اوّل برگردد.» (برزگر، گفتگو با نگارندگان: ۲۰ دی ۱۴۰۲).

روشن است که ماجرای به امانت دادن خانواده‌ای به داش آکل، از این حکایت گرفته‌شده و این مؤیدی دیگر بر آن است که «داش آکل» همان «اکبر دایی محمد» است. حتی نوعی مایه جوانمردی نیز که بر وفق آن، «ازدواج با امانتی دیگران» می‌باشد، در هر دو داستان به میان می‌آید اما با تمایزی: در یکی، ازدواج کردن (و در زیر پر و بال گرفتن آن زن تنها مانده) نشان جوانمردی است و در دیگری، ازدواج نکردن (و آن امانت را چونان حرم خود دانستن) نشان این جوانمردی است: دو پاسخ متضاد به یک پرسش با نیتی ظاهراً یکسان یعنی جوانمردی.

حکایت دوم کوتاه‌تر و البته کم‌اهمیت‌تر است که مطابق آن وی نوچه یکی از دشمنانش را که در محله سردزک، اسیر دست بچه‌لات‌ها می‌شود، با این استدلال که «اینجا برای او محله غریبه است و درست نیست چند نفر به یک نفر بجنگیم»، مستخلص و رها می‌کند (همان). درباره کارستم، سخن برزگر و نعمت‌الهی این است که:

«کاکارستم وجود داشته اما قصه کشته شدن داش آکلی که همان اکبر دایی محمدباشد، به دست کاکارستم، واقعی نیست.» (همان).

ج) محمدیوسف نیری

محمدیوسف نیری (زاده ۱۳۳۳ خ.) استاد زبان و ادبیات فارسی در دانشگاه شیراز و برادرزاده عبدالرسول نیر نیز بر آن است که داش آکل همان اکبر دایی محمد است. از او سه حکایت درباره خود اکبر دایی محمد و یکی درباره تأثیر او بر جامعه شیراز پس از وی، به ثبت آمد که ما در اینجا، به دلیل تنگی مقال، فقط یک حکایت را می آوریم. این حکایت به قول امروزی ها سخت سینمایی است و نشان دهنده مرام خاص لوطیان حقیقی.

«عمه ام برایم تعریف می کرد. می گفت «دختر نوجوانی بودم؛ یک روز سحر بلند شدم و گفتم بروم حمام محله موردستان. مادرم گفت «نرو آنجا. آنجا محله خوبی نیست، این وقت صبح نرو آنجا». گفتم «نه چیزی نیست و می روم و رفتم.» عمه قد ریزه میزه ای هم داشت. می گفت: «راه افتادم و رفتم و حمام کردم، همین که پایم را از حمام بیرون گذاشتم، دیدم اکبر دایی محمد با تعداد زیادی نوچه که به چشمم هفتاد هشتاد نفری می آمدند، ایستاده اند، یک خنجر هم پر شال هر کدامشان.» می گفت: «پام سست شد اصلاً. نزدیک بود قالب تهی کنم. اما همین که اکبر دایی محمد چشمش به من افتاد، خنجرش را درآورد محکم فرو کرد توی دیوار روبه رو و پیشانی اش را رو به دیوار گذاشت روی دسته خنجر. آن نوچه ها هم همه تا دیدند اکبر چنین کرد، به تبعیت از او خنجرها را زدند به دیوار و پیشانی را گذاشتند روی خنجر. ردیف پشت به من ایستاده بودند. بعد اکبر گفت: «آبجی راه بازه، با خیالت راحت برو». من هم راه افتادم و در همین حین رفتم، مدام سر برمی گرداندم نگاه می کردم بینم اتفاقی نیافتد، دیدم حتی یکی سرش را تکان نداد، گذشتم و رفتم و این باعث شد که دیگر همیشه تا وقتی زنده بود، وقتی ندیری می پختم، برای ایشان هم می فرستادم» (نیری، گفتگو با نگارندگان: ۷ اسفند ۱۴۰۲).

این حکایت، علاوه بر ارزش تاریخی درباره منش مردم روزگار، تا آنجا که به موضوع کار ما پیوند می یابد، از این سویه نیز مهم است که در آن، موافق گزارش صادق هدایت، قهرمان داستان، حتی در هنگام قرق کردن کوچه ها، کاری به کار زنان و برخی دیگر نداشته است و بدان ها غیرت می ورزیده است.

د) عبدالعلی دستغیب

عبدالعلی دستغیب (زاده ۱۳۱۰ خ.) منتقد و مترجم نام آشنا نیز بر آن است داش آکل همان اکبر دایی محمد است. حکایتی که او برای ما از اکبر دایی محمد نقل کرد جذاب، مربوط به جوانی او و از این قرار است:

«ماجرای اصلی داش آکل که بخشِ مرجان در داستان صادق هدایت تا حدی ازش الهام گرفته شده، به این شکل بوده که: داش آکل یک بار با دو نوجوان به اصفهان می‌رود. در میکرده‌ای در حال عرق خوردن بوده‌اند که لات و لوت‌های اصفهان خبر می‌شوند. به هر حال در آنجا کمی بحث و مشاجره می‌شود، اما اتفاقی نمی‌افتد. چند شب بعد، اکبر می‌خواهد به یکی از خویشاوندانش در اصفهان سر بزند. زن تنهایی بوده و اکبر می‌خواسته پرس و جویی از احوالش بکند. می‌رود و زن شب نگهش می‌دارد. حالا نگو زن در اصفهان از بی‌کسی و فلاکت به هرزگی افتاده. نشسته بودند که در را می‌کوبند. یکی از همان لوطی‌ها بوده. به زن می‌گوید: «می‌خواهم امشب پیشت باشم.» زن می‌گوید «امشب مهمان دارم و نمی‌شود و برو فرداشب بیا». آن لوطی که مست هم بوده، ول نمی‌کند. زن می‌گوید: «برو آبرویم را ببر. اکبر دایی محمد اینجاست.» لوتی داد می‌زند: «اکبر دایی محمد، خر کیست؟». بعد دست می‌اندازد به سمت زن تا او را بکشد به سمت خودش. هرچه زن مقاومت می‌کند، ول نمی‌کند. زن هم که اتفاقاً از آشپزخانه می‌آمده و چاقویی در دست داشته، از سرِ عصبانیت یا ناخواسته، از ترسِ آبروریزی پیشِ اکبر یا شاید در حالی که قدرتِ فکر کردن نداشته، چاقو را فرو می‌کند در پهلوی آن لوطیِ مست. مرد را می‌رسانند به پیش طیب اما اثری نمی‌کند و می‌میرد. فراش‌ها و پاسبان‌ها می‌آیند و اکبر دایی محمد می‌گوید قتل را من مرتکب شده‌ام و قتل را به گردن می‌گیرد. برایش ده سال حبس می‌بُرند و او به زندان می‌رود؛ اگرچه کمتر از ده سال در آنجا می‌ماند و آزادش می‌کنند. من این حکایت را به وفور از مردم شیراز قدیم شنیده‌بودم.» (دستغیب، گفتگو با نگارندگان: ۲۰ شهریور ۱۴۰۲).

جدا از جذابیت کلی روایت، می‌توان چند شباهت مهم میان این و قصه صادق هدایت یافت. برای

نمونه:

– نقش مایه یک زن در شکل‌دهی به کنش جوانمردانه قهرمان داستان؛

– کوشش قهرمان داستان برای مراقبت از آن زن (هر جا به شیوه‌ای)؛

– نقش لات‌ها در نقطه مقابل قهرمان داستان.

و البته مهم‌تر از همه، همان جوانمردی است که در خمیرمایه اصلی هر دو قهرمان حکایت‌هاست.

ه) مجید همّتی

مجید همّتی (زاده ۱۳۲۵ خ.) عطار و از درویشان مونس علی شاهی، بی آنکه نام «اکبر دایی محمد» را در یاد داشته باشد، در روایت خود از مرگ «داش آکل» به نکاتی اشاره دارد که یکی بودن وی با «اکبر دایی محمد» را می‌نماید. در روایت او:

«حاکم فارس، به تحریک قوام، می‌فرستد دنبال داش آکل که بیاید. داش آکل سرپیچی می‌کند. حاکم ناراحت می‌شود و می‌گوید «کسی می‌خواهم که او را برایم بیاورد». دور و بری- هاش تصور می‌کنند منظور این است که کشته او را بیاورند. محاصره‌اش می‌کنند و نهایتاً سرش را برای او می‌برند. حاکم بسیار ناراحت می‌شود و می‌گوید من منظورم نبود که بکشیدش. داش آکل را جلوی شاه‌چراغ دفن کردند و یک مجسمه شیر هم بر سر قبرش نصب کردند. یکی هم کنارش بود.» (همّتی، گفتگو با نگارندگان: ۲ اسفند ۱۴۰۲).

در این روایت، دست کم چهار نقطه مشترک با سخن کسانی که داش آکل را همان اکبر دایی محمد می‌دانند، دیده می‌شود. آن چهار نقطه مشترک، عبارت‌اند از:

- دست داشتن قوام در تحریک حاکم برای دستگیری داش آکل؛
- دستور به دستگیری داش آکل از سوی حاکم؛
- ناخشنودی نهایی حاکم از کشته شدن داش آکل؛
- و دفن داش آکل در جلوی شاه‌چراغ و نصب شیر سنگی بر قبر آن.

و) سید فخرالدین اژدری‌خواه

سید فخرالدین اژدری‌خواه (زاده ۱۳۵۶ خ.)، از پژوهندگان عرصه فرهنگ پهلوانی در شیراز است. وی در فصلی از کتاب خود، دو میراث جاویدان: زورخانه و نمایش پهلوانی، به نشان دادن یگانگی دو شخصیت «اکبر دایی محمد» و «داش آکل» پرداخته است. عمده تکیه او بر شباهت‌های روایت «عبدالرسول نیر» با قصه «صادق هدایت» است. او به چند مورد مهم از این شباهت‌ها، مانند شباهت ظاهری، تنهایی، چپق کشی و محله آن دو قهرمان اشاره کرده است.

اگرچه کوشش ایشان، از هر روی، درخور تکریم است، نوشته وی خالی از برخی لغزش‌ها نیست. برای نمونه، وی به سکونت سه ساله صادق هدایت در شیراز اشاره دارد (اژدری‌خواه، ۱۳۹۷: ۱۴۴ و ۱۴۸)؛ اما تا آنجا که ما از برخی ادیبان معمر شیراز پرس‌وجو کردیم، این اقامت برای حدود یک‌سال و نیم از ۱۳۱۲ خ. به بعد بوده است. اما مهم‌تر آنکه وی گاهی به عمویش که از پزشکان نامدار شیراز بوده،

سر می زده است. پیداست که این مدعا هم که «امروز خیابانی در شیراز به همین مناسبت به نام او یعنی [صادق] هدایت است» (همان: ۱۴۸)، خطاست و این خیابان به اسم همان عمو، «دکتر کریم خان هدایت» نامگذاری شده است.

در سخن اژدری خواه دو نکته مفید دیگر هم دیدنی است: نخست آنچه در باب وجه تسمیه «داش آکل» گفته و ما پس از این، آن را ذکر خواهیم کرد و دوم درباره بی‌علاقگی وی به ازدواج:

«به گفته شاهدان [؟] محلی، اکبر دایی باور داشت اگر زن بگیرد با توجه به ارتباط خصمانه او با حکومت ۱ و اینکه همیشه در حال جنگ و گریز است، حکومت زنش را گروگان می‌گیرد تا اکبر دایی مجبور به تسلیم شود.» (همان: ۱۴۶).

این سخنی است که با منطق رفتار و منش و موقعیت اجتماعی وی سازگار می‌نماید.

و) احمد حجتی

احمد حجتی (۱۳۸۴ - ۱۳۰۹ خ.) از شاعران اهل فتوت شیراز معاصر بود. روایت مختصر او را از زبان «باقر پرهام» (۱۴۰۲ - ۱۳۱۴ خ.) پس از این خواهیم آورد. نکته مهم در این روایت آن است که وی به شهرت «اکبر دایی محمد» به «اکل مچی» اشاره دارد و آن را شهرت رایج او در همان زمانه خودش می‌داند.

ز) منوچهر کاشف

منوچهر کاشف (؟-؟)، در یادداشتی کوتاه با عنوان «داش آکل، نه داش آکل»، ضمن آنکه مدعی شده تلفظ درست اسم مذکور به فتح کاف است و «کل» صورت عامیانه و کوتاه‌شده «آقا اکبر» است (کاشف، ۱۳۷۱: ۶۶۸). (مدعایی که سپس نادرستی‌اش را روشن خواهیم کرد)، آورده است:

«این داستان بر اساس حقایق آمیخته با افسانه‌ای است که درباره یکی از داش‌های معروف شیراز بر سر زبان بوده است. نام این مرد، «اکبر دایی» است که پهلوان محل سر دزک شیراز بوده است... بنده خودم چندین داستان در مورد جوانمردی‌ها و پهلوانی‌های او از معمرین شیراز و به خصوص کسی که از نوچه‌های او بوده است، شنیده‌ام. داستان برخورد او با «کاکا رستم» نیز

۱. نویسنده محترم چندبار به تلویح و تصریح اشاره کرده است که «اکبر دایی محمد» با حکومت مشکل سیاسی داشته است (همان: ۱۴۹). این مدعا درست نیست. او با زورگویی‌هایی عمال حکومت به مظلومان برخورد می‌کرده. این را نمی‌توان مشکل سیاسی نامید.

بر اساس برخوردی است که اکبردایی با یکی از نوچه‌های پیشین خود در محله سر دزک داشته، ولی اینکه نام او «رستم» بوده یا چیز دیگری، بنده چیزی نمی‌دانم.» (همان، ۱۰)

ح) نقد حسن امداد به فرضیه یگانگی «اکبر دایی محمد» و «داش آکل» حسن امداد (۱۳۸۹ - ۱۳۰۰ خ.)، پژوهنده تاریخ و ادبیات، بر آن می‌بود که:

«شخصیت «داش آکل» با «اکبر دایی محمد» قابل قیاس نیست. اکبر دایی محمد منظور هدایت نبوده است زیرا اکبر دایی محمد یکی از اشرار و الواط شیراز در دوره قاجاریه بود که در کتاب وقایع اتفاقیه چند فقره از شرارت‌ها و سوابق سوء او نوشته شده‌است. با اینکه یک دست و پی‌های وی را در اثر شرارت‌ها بریده بودند و چندین مرتبه با گلوله به او شلیک کرده و گلوله‌ها به بدنش خورده بود، ولی سال‌ها به زندگی و شرارت‌های خود ادامه می‌داد.» (امداد، ۱۳۸۹: ۲۶۱)

کل سخن امداد همین است و هرچه پس از این آورده، نقل فقراتی از کتاب وقایع اتفاقیه و نشان دادن تفاوت منش اکبر دایی محمد با داش آکل هدایت است. اشتباه ناقد محترم در این است که اولاً فقط به یک مأخذ استناد کرده و از کتاب «عبدالرسول نیر» بی‌خبر بوده و به گردآوری میدانی داده نیز نپرداخته‌است؛ ثانیاً عمدتاً به پایان زندگی آن دو، اکبر و داش آکل هدایت، نظر کرده (و از این نکته غفلت ورزیده که داستان‌نویس در واقعیت بیرونی تصرف می‌کند)؛ و ثالثاً بدین نکته توجه نداشته که وقایع اتفاقیه، گزارش خفیه‌نویسان انگلیس در ولایات جنوبی بوده و به ناگزیر دچار تنگناهای کار خفیه‌نویسی است. در بررسی هرگونه گزارش محرمانه، فراتر از هر متن دیگر، باید به وجوه اعتباربخش و بی‌اعتبارساز آن با دقت بیشتر نگریست: تناسب و تضاد گزارش‌ها با دیگر روایات و گزارش‌ها، دشمنی‌ها و دوستی‌های شخصی خفیه‌نویس و شخص گزارش‌شونده، محدودیت‌های سیاسی پیرامونیان خفیه‌نویس، دست‌اول بودن یا نبودن گزارش و ...

این بدان معنا نیست که هر چه در گزارش این خفیه‌نویسان آمده، نادرست است؛ به ویژه آنکه اکبر دایی محمد، به هر روی از زمره لوطیان بوده و لوطیان را شرارت‌ها و نزاع‌ها و بدمستی‌ها می‌بوده‌است. بلکه مراد آن است که اولاً تناقض‌هایی میان روایت وقایع اتفاقیه با دیگر مأخذ دیده می‌شود و ثانیاً

۱. به این روایات، می‌شد کتاب داستان اکبر دایی محمد (داش آکل) (۱۴۰۰ خ.) از «مصطفی ندیم» را هم افزود؛ اما چون آن کتاب، نه در پیکر روایتی تاریخی نقل شده و نه پژوهشی تطبیقی است، از ذکر آن خودداری شد. کتاب یادشده از نظر توصیف شرایط اجتماعی شیراز و زندگانی لوطی‌های شهر، اثری خوب و سودمند است.

همانندی‌هایی روشن و مسلم میان «اکبر دایی محمد» روایت شده در کتاب *تحفه نیر* و راویان محلی با قهرمان داستان «داش آکل» صادق هدایت در میان است که آن‌ها را نقل و وصف کردیم.

گزارش‌های وقایع/تفاهیه درباره درگیری‌های اکبر، خاصه با متولیان شاهچراغ است؛ شاهچراغی که به گفته عبدالرسول نیر، اکبر حرمتی فراوان برای آن قائل بود (هرچند می‌توان میان حرمت خود شاهچراغ^(۴) و متولیان آن فرق نهاد). (ناشناس، ۱۳۶۱: ۵۶۷، ۵۷۵، ۶۳۰، ۶۹۸). مهم‌تر از همه گزارش قتل اکبر دایی محمد است که با آنچه عبدالرسول نیر، چونان شاهدی عینی، آورده، تفاوت‌هایی (مانند طول ماجرا، شرح رویداد تیراندازی و ...) دارد:

«جناب علاءالدوله از آباده تلگراف به ظفرالسلطان نایب‌الحکومه و پسران قوام‌الملک کرده که «الواط شیراز را حکماً از شما می‌خواهم.» این‌ها هم عقب کرده، چند نفر لوطی را گرفته و «اکبر دایی محمد» را هم در حضرت شاهچراغ، اول چهار تیر گلوله به او زدند و بعد او را گرفته، آوردند در انبار حکومتی حبس کرده، چهار پنج ساعت بعد از آن محبس فوت شد. می‌خواستند بعد از فوتش سر او را بریده به جهت ایالت بفرستند. از قرار مذکور مبلغی از مادر او گرفته و این کار را موقوف داشتند. بعد جنازه او را آورده، در حضرت شاهچراغ دفن کردند. (۳ محرم الحرام ۱۳۲۱ ق، مطابق ۲ اپریل ۱۹۰۳).» (همان: ۷۰۱)

پدید نیست که علت این تفاوت در چیست؟ نیر شیرازی خود را شاهد عینی قتل معرفی کرده و گزارشی جزئی از نزاع به دست می‌دهد. اما گزارش خفیه‌نویس به کوتاهی است و فقط به قتل اکبر با چهار گلوله اشاره دارد؛ بی‌هیچ شرحی از ماجرا حتی توقف بیست روزه اکبر در حرم. تواند بود که ایشان ناظر مستقیم واقعه نبوده‌اند.

به هر روی، برکنار از منش و شخصیت و روش و رفتار اکبر دایی محمد، با نظر به گزارش عبدالرسول نیر و دیگر راویان یادشده، و مشاهده همانندی‌های پرشمار میان اکبر دایی محمد، با داش آکل صادق هدایت، تردیدی در یگانگی این دو قهرمان روایی باقی نیست و گزارشی چون وقایع/تفاهیه در نهایت فقط می‌تواند با قید احتیاط به شناخت ما از اکبر یاری برساند.

۴. روایاتی که «داش آکل» را «لوطی مرجان» می‌دانند.

در این روایت، داش آکل تاریخی، نامی جز همان داش آکل هدایت ندارد؛ یعنی نام او را ذکر نمی‌کند و تنها به ذکر همان لقبش بسنده می‌کند. باور نگارندگان آن است که صادق هدایت ماجرای عشق

و مرگ داش آکل خود را از ماجرای عشق و مرگ این لوطی، «لوطی مرجان»، گرفته و بر بدنه شخصیت و زندگی «اکبر دایی محمد» افزوده است. شخصیت و زندگی داش آکل هدایت، مُلهم از «اکبر دایی محمد» است و عشق و مرگش، مُلهم از زندگی «لوطی مرجان».

الف) ابراهیم گلستان

ابراهیم گلستان (۱۴۰۲ - ۱۳۰۱ خ.) فیلمساز و نویسنده برجسته، از خانواده‌ای ریشه‌دار در شیراز، راوی این روایت است. او در روایت خود، البته بدین نکته اشاره دارد که مسعود کیمیایی نیز، این را در هنگام ساخت فیلم «داش آکل» (۱۳۵۰ خ.) از شیرازی‌ها شنیده بوده است.^۱ (یک حدس هم این تواند بود که گلستان این را روایت را نه از شیرازی‌ها، که از کیمیایی شنیده باشد.)

«در داستانی که واقعاً در شیراز اتفاق افتاده، «داش آکل» گناه عشق بچه خوشگل خود به دختر حاجی را خود بر عهده می‌گیرد؛ یعنی در عین بی‌گناهی خود را بدنام می‌کند به تجاوز به حرمت ناموس دختری که سپرده به دست او بوده تا معشوق خود، مقصر اصلی را که یک جوان تازه سبزه به عارض دمیده بوده است، در امان دارد.» (گلستان، ۱۳۷۷: ۱۴۰).

گلستان درباره ادامه ماجرا چیزی نمی‌گوید. از همین قدر هم پیداست که ماجرای «مرجان» در داستان هدایت، شباهتی انکارناپذیر با این روایت دارد: در هر دو، دختری به امانت در نزد لوطی است و در هر دو، آن لوطی با جوانمردی رفتار می‌کند و حتی در هر دو، مضمون عشق و وفاداری به آن در میان است.

ب) مسعود کیمیایی

مسعود کیمیایی (زاده ۱۳۲۰ خ.)، فیلمساز نامدار ایرانی، به هنگام ساخت فیلم «داش آکل» (۱۳۵۰ خ.) با شخصی که خود را نوچه «کاکارستم» معرفی می‌کرد، آشنا می‌شود. کیمیایی این خاطره را چند جا بازگو کرده، اما گویا کامل‌ترین شکل آن، این باشد:

«من از یک برنج‌فروش ۹۲ ساله، در یکی از کوچه‌های باریک محله سردزک شیراز شنیدم. پیرمرد برنج‌فروش خود از یاران کاکارستم بود، اما به گفته خودش حواسش پیش داش آکل بود. داش آکل با پسری که هیچ و یا کمتر کسی او را دیده، در خانه‌اش زندگی می‌کند. «حاجی بزرگ» قرار بر این دارد که به مکه برود و بازگردد و این سفر دو سال تا هفت سال

۱. مع الاسف کوشش ما برای ارتباط با مسعود کیمیایی، به علت کهولت و ناخوشی احوال ایشان، میسر نشد.

طول می کشیده. وقتی حاجی، دashi را وصی خود می کند، مرجان مهم ترین و شکننده ترین ارثی است که می گذارد. پسری از طایفه های حاجی، عاشق مرجان است. دashi برای امانت داری و ترس از اینکه اگر در خانه نباشد، پسر در خفا به خانه بیاید، مرجان را به خانه خودش می برد. پسری که در خانه آکل زندگی می کند با مرجان به عاشقانه ها می روند و داش آکل درمی یابد که خود، عاشق مرجان است. مرجان حامله می شود. مردم رو از آکل برمی گردانند، به امانت چنین خیانتی شده و اگر آکل بگوید کارِ پسر است که پسر را به دار خواهند آویخت... شبی در خفا پسر را روانه تهران می کند. هم تنهاتر می شود و هم باید مرجان حامله را به خانه پدرش برگرداند. هر دو عشق می روند. وقتی می شنود پسر در تهران به خانه عین الدوله محرم شده، همه چیز را ازدست رفته می بیند. شبی در شرابخانه، کتک بسیاری می خورد. گفته است در امانت حاجی خیانت کرده و بچه مال اوست... با کاکا قرارِ قصه می گذارد... می داند کاکا مرد است. داش آکل از کاکا می خواهد که وقتی پشت به او کرد، کار را تمام کند. کاکا می گرید... در غروب جدال در تکیه، داش آکل می تواند کاکا را بکشد. از روی سینه اش بلند می شود و پشت به او می کند. کاکا می داند دیشب قسم خورده که کارِ دashi را از این همه درد و رنج کم کند و قمه را از پشت به داش آکل می زند. داش آکل در آخرین لحظات عمر برمی گردد و به سوی کاکا می آید. کاکا خودش را به داش آکل تعارف می کند. داش آکل، کاکا را در حالی که قمه کاکا را به تن دارد، خفه می کند. این مهمانی همان مرگِ آیینی اسطوره ای است.

پیرمرد برنج فروش می گفت: بعد از دفنِ هر دو، هوا خیلی سرد بود. فقط مرجان آمده بود و من. من آنجا دیدم که مرجان چقدر عاشقِ دashi بود و دashi نمی دانست. برای اولین بار نام پسر را گفت: عاشقِ «امان» بودم، اما بیشتر دashi. داستان آکل و کاکا که در هم گره خورده بود، با دو قبرشان کنارِ هم تمام می شود.... (کیمیایی، ۱۳۹۹، داش آکل؛ در: وبلاگ «رازهای کتابخانه من»)

همانگونه که پیداست، این روایت، شکل کامل (و شاید کمی خیال آمیز شده) روایت «ابراهیم گلستان» است و واجد جزئیاتی که روایت گلستان فاقد آن است. به علاوه دارای همانندی مهم با روایت نخست «جواد نعمت الهی» درباره به امانت سپردن خانواده به شخصی دیگر است که در روایت «نعمت الهی»، آن شخص دیگر، یکی از مقدس نماها و در روایت «ابراهیم گلستان» و «مسعود کیمیایی» (از نوچه کاکارستم)، آن شخص «داش آکل» بوده است. البته این شباهت شاید دال بر این باشد که

یکی از دیگری اخذ شده یا با آن در آمیخته. می‌تواند جز این نیز باشد و آن هم به این برهان روشن که در آن روزگاران که سفرهایی این چنین، بلند و خطرناک می‌بوده‌است، به امانت سپردن خانواده به دست اشخاص امین، خاصه برای خانواده‌هایی که فاقد خویشاوندان قوی بوده‌اند، امری شایع بوده‌است.

۵. روایتی که «دش آکل» را «لوطی حسین» می‌داند.

تک‌روایت سومی نیز در میان است که مدعی است داش آکل هدایت برگرفته از شخصیت و زندگی «لوطی حسین» است. این البته در حکم خبر واحد است و آن را اعتمادی نشاید، خاصه آنکه نه شباهتی جدی میان زیست و سرنوشت این «لوطی حسین» با «دش آکل» هدایت دیده می‌شود و نه مدعی مگر خواهر «لوطی حسین» و خویشاوند او یعنی «هانیه غیائی» دارد که فرد اخیر نیز عمده اطلاعاتش را از همان خواهر لوطی حسین اخذ کرده‌است.

الف) خواهر لوطی حسین

ناقل این روایت، «عزیز شبانی» (۱۴۰۳ - ۱۳۳۱ خ.)، از آموزگاران و استادان زبان و ادبیات فارسی شیراز، است و آن را، آنگونه که گفتیم، از زبان خواهر لوطی حسین و خویشاوند وی آورده‌است. بخشی از یادداشت او را می‌آوریم:

«... در پایان کلاس دختری به نام «هانیه غیائی» گفت: «ما با داش آکل خویشی نزدیک داریم». در جلسه بعد چپق و دشنه داش آکل را به کلاس آورد. تصویر چپق را در داستان هدایت جزء شاخصه‌های توصیفی بیان کرده‌بودم. دیدم همانگونه است که در داستان است. «هانیه غیائی» می‌گفت: «خواهر داش آکل زنده است و هنوز هستند کسانی که داش آکل را می‌شناسند» (شبانی، ۱۳۸۹: ۲۶۴).

این خلاصه سخنانی است که عزیز شبانی از «خواهر داش آکل» نقل می‌کند؛ بخشی را خود و بخشی را به واسطه هانیه غیائی از آن زن شنیده‌است:

«[حسین] پشت بازار در زورخانه امیری قُرق داشت. صبح‌ها زورخانه مخصوص بچه‌ها و نوجوان‌ها بوده است. «میرزا احمد» بچه‌ها و نوجوان‌ها را اذیت می‌کند و نظر بدی به آن‌ها داشته و برای مردم محل مزاحمت ایجاد می‌کند. بچه‌ها چون کسی را مثل حسین در محل نمی‌شناسند، به او مراجعه کرده و شکایت می‌کنند... حسین جلو تمام محله او را سبک می‌-

کند؛ گو اینکه آن فرد هیکل خیلی درشتی داشته است. حسین البته قبلاً هم با او درگیری پیدا کرده بوده است.

شبی، از پشت، «میرزا احمد سقا» به او [یعنی به حسین] حمله کرد و ضربه‌ای به او وارد ساخت. حسین که هنوز جوان بود، تا سه روز زنده ماند و سرانجام مُرد... تنها کسی که معتقد بوده او همان داش آکل سر گذر است، خواهر بزرگترش بوده که حالا زیر خروارها خاک خوابیده است و تنها نشانه‌های باقی‌مانده از حسین یک چپق و خنجر قدیمی است و البته تعریف‌های پدربزرگ [یعنی پدربزرگ هانیۀ غیائی] به عنوان یک غریبه خود دلیل محکمی است. سال وفات و تولدش را کسی دقیق نمی‌داند. (همان: ۲۶۶ و ۲۶۵).

همانگونه که پیداست این داستان و حکایت زیست و سرنوشتِ قهرمانِ آن، شباهتی ویژه با حکایتِ داش آکلِ هدایت ندارد و اصلاً هیچ بهانه‌ای برای یکی انگاشتنِ داش آکلِ هدایت و لوطی حسینِ مذکور در دست نیست!

۶. درباره وجه تسمیۀ «داش آکل»

درباره وجه تسمیۀ داش آکل، اقوالی چند ذکر کرده‌اند. این را از آن روی در بخش پایانی گفتار آوردیم که دانستنش به شناخت از اکبر دایی محمد ارتباط می‌یافت: داش (کوتاه‌شده داداش) پیش-نامی است که بر الواط و لوطی‌ها و پهلوانان می‌نهادند. «آ» را هم اغلب کوتاه‌شده «آقا» دانسته‌اند؛ اما خواهیم دید که برخی آن را در جزوی از بخش اخیر کلمه یعنی «کل» و به شکل کلمه‌ای واحد گرفته‌اند. به هر حال اختلاف اصلی بر سر معنی و تلفظ «کل» است. برای این نام چند وجه اشتقاق برشمرده‌اند: برخی از عامه، واژه را به فتح کاف می‌خوانند و آن را کوتاه‌شده «کربلایی» می‌دانند. برخی دیگر به همین تلفظ می‌گویند و آن را منتسب به نام یکی از محلات شیراز می‌دانند. توضیح آنکه «کل» به معنی شکستگی و بریدگی بر سر نام برخی محلات قدیم شیراز دیده می‌شود مثلاً «کلِ مُشیر» یا «کلِ ابوذرعه». (نک. پرهیزگار، ۱۳۸۹: ۲۶۷) اتفاقاً در نزدیکی محله کل مشیر، بر پایه همین باور اخیر، پاساژی را به نام «پاتوقِ داش آکل» نام نهاده‌اند! نامتناسب‌تر از همه آن است که برخی «آکل» را مخفف «آقا اکبر» انگاشته‌اند (کاشف، ۱۳۷۱: ۶۶۸؛ تنکابنی، ۱۳۷۲: ۶۸۱) پدید نیست که ایشان این تبدیل را چگونه توجیه می‌کرده‌اند؟! شکل شایع‌تر و درست‌تر این نام، به ضم کاف است. کُل به معنی «مچ‌بریده، مچل، یک‌دست» در گویش شیرازی به کار می‌رفته‌است. آنگونه که آمد، روایات نیر

شیرازی و وقایع/تفاهیه بر این نکته تأکید دارند که اکبر دایی محمد، یک دستش و پی دو پایش را بریده بودند. رضا پرهیزگار می‌گوید: «تا آنجا که شنیده‌ام، باور دوستان شیرازی این است که... کُل به معنای دست کوتاه است» (پرهیزگار، ۱۳۸۹: ۲۶۷) مصطفی ندیم هم در داستان خود به همین نکته اشاره دارد: «به‌خاطر اینکه یک دستش را امنیه‌ها بُرده‌اند، به او داش‌اکل می‌گویند.» (ندیم، ۱۴۰۰: ۱۴۹) بنابراین، آشکار است که در صحت تلفظ «داش‌اکل» (به ضم کاف) تردید نباید کرد و معنای آن نیز همان است که آمد: داش و لوطی یک‌دست و مچ‌بریده.

۷. نتیجه‌گیری

در این گفتار به نقل و تحلیل سه دسته روایات درباره شخصیت تاریخی «داش‌اکل» پرداختیم. با بررسی و مقایسه خصوصیات «داش‌اکل» هدایت و آنچه در دسته اول روایات درباره لوطی موسوم به «اکبر دایی محمد» دیدیم، روشن شد که کلیت شخصیت «داش‌اکل» هدایت بر بنیاد این شخص و به الهام از وی ساخته و پرداخته شده‌است. نیز لقب «داش‌اکل» (به ضم کاف)، از شهرت‌های همین فرد و به معنای «داش مچ‌بریده و دست‌بریده» است.

اما داستان عشق «داش‌اکل» هدایت به «مرجان» و مرگش، برگرفته از زندگانی لوطی دیگر است که آن را «لوطیِ مرجان» نام نهادیم.

روایت دسته سوم پیوندی با «داش‌اکل» هدایت ندارد و در این باب نمی‌تواند در محل نگریستن باشد.

اینک آشکار است که صادق هدایت در پرداخت قهرمان داستان خود، به چهره (و چهره‌هایی) بیرونی (تاریخی) نظر داشته‌است و قهرمان وی، فاقد برابر خارجی نبوده؛ هرچند هدایت به اقتضای خلاقیت خویش، در آن‌ها دست برده و قهرمان داستانی خویش را آفریده‌است.

گفتگوها:

برزگر، علی اکبر، گفتگو با نگارندگان: ۲۰ دی ۱۴۰۲.

دستغیب، عبدالعلی، گفتگو با نگارندگان: ۲۰ شهریور ۱۴۰۲.

نیری، محمدیوسف، گفتگو با نگارندگان: ۷ اسفند ۱۴۰۲.

همتی، مجید، گفتگو با نگارندگان: ۲ اسفند ۱۴۰۲.

کتابنامه

اژدری خواه، فخرالدین. (۱۳۹۷) *دو میراث جاویدان (زورخانه و نمایش پهلوانی)*، شیراز: ناشر مؤلف.

افشار، ایرج. (۱۳۷۲) «درباره داش آکل، آکل و کلو»، *مجله ایرانشناسی*، شماره ۱۹، ۶۸۰.

امداد، حسن. (۱۳۸۹) «اکبر دایی محمد: شخصیت داش آکل با اکبر دایی محمد قابل قیاس نیست»، در: اران

یکشنبه، دفتر دوم و سوم، به کوشش صادق همایونی، شیراز: نوید، ۲۶۳-۲۶۱.

بیگزاده، خلیل، خسروی، شعیب. (۱۴۰۳) «تحلیل داستان کوتاه شب‌های ورامین صادق هدایت بر پایه نظریه

ایدئولوژی»، *مجله پژوهشنامه ادبیات داستانی*، دوره ۱۳، شماره ۳ (۴۹)، ۶۶ - ۵۱.

[10.22126/rp.2023.7325.1490](https://doi.org/10.22126/rp.2023.7325.1490)

پرهام، باقر. (۱۳۷۲) «داش آکل یا داش آکل؟»، *مجله ایرانشناسی*، شماره ۱۷، ۲۲۰.

پرهیزگار، رضا. (۱۳۸۹) «آکل، آکل، آکل»، در: یاران یکشنبه، دفتر دوم و سوم، به کوشش صادق همایونی،

شیراز: نوید، ۲۶۸ - ۲۶۷.

تنکابنی، فریدون. (۱۳۷۲) «داش آکل یا داش آکل؟»، *مجله ایرانشناسی*، شماره ۱۹، ۶۸۱.

دانشور، سیمین. (۱۳۸۳) «گفتگو با علی دهباشی» در: بر ساحل جزیره سرگردانی (جشن‌نامه سیمین دانشور)، به

کوشش علی دهباشی، تهران: سخن.

سرشار، محمد رضا. (۱۳۸۸) *داش آکل؛ حواشی و تبعات*، تهران: کانون اندیشه جوان.

شبان، عزیز. (۱۳۸۹) «خواهر داش آکل»، در: یاران یکشنبه، دفتر دوم و سوم، به کوشش صادق همایونی،

شیراز: نوید، ۲۶۶ - ۲۶۴.

فقیری، ابوالقاسم. (۲۲ اردیبهشت ۱۴۰۰) «شیراز داش آکل نداشته‌است»، وبگاه ایبنا (Ibna.ir)

کاشف، منوچهر. (۱۳۷۱) «داش آکل، نه داش آکل»، *مجله ایرانشناسی*، شماره ۱۵، ۶۶۸.

کاشف، منوچهر. (۱۳۷۳) «باز هم درباره داش آکل»، *مجله ایرانشناسی*، شماره ۱، ۲۲۷.

کیمیایی، مسعود. (۲۸ تیر ۹۹) «داش آکل»، وبلاگ «رازهای کتابخانه من» (امیر تهرانی‌راد)

(khaneman.blogfa.com)

گلستان، ابراهیم. (۱۳۷۷) *نکته‌ها، آمریکا (نیوجرسی): روزن*.

گلشیری، هوشنگ. (۱۳۷۸) *باغ در باغ، ج ۲*، تهران: نیلوفر.

ندیم، مصطفی. (۱۴۰۰) *اکبر دایی محمد (داش آکل)*، شیراز: سیوند.

نیر شیرازی، عبدالرسول. (۱۳۸۷) *روزگار پهلوی اول* (جلد دوم از مجموعه تحفه نیر)، به تصحیح محمدیوسف

نیری، شیراز: دریای نور، با همکاری قطب علمی فارس.

هدایت، صادق. (۱۳۴۳) سه قطره خون، تهران: کتاب‌های پرستو، چاپ هفتم.

[ناشناس]. (۱۳۶۱) وقایع اتفاقیه (مجموعه گزارش‌های خفیه‌نویسان انگلیس در ولایات جنوبی ایران از سال

۱۲۹۱ تا ۱۳۲۲ قمری)، به کوشش علی‌اکبر سعیدی سیرجانی، تهران: نو.

References

- [Anonymous] (1982). *Incidental Events* (A collection of reports of English secret writers in the southern provinces of Iran from 1912 to 1943), by Ali Akbar Saeidi Sirjani, Tehran: No Publications. (In Persian).
- Afshar, I. (1922). "About Dash Akol, Akol and Kolu", *Iranian Studies Magazine Magazine*, No. 19, 680. (In Persian).
- Azhdarikhah, F. (2017). two eternal legacies (Zorkhaneh and Athletic Show), Shiraz: Author's publisher. (In Persian).
- Daneshvar, S. (2013). "Conversation with Ali Dehbashi" in: On the Beach of the Wandering Island (Simin Daneshvar's Memoir), by Ali Dehbashi, Tehran: Sokhan Publications. (In Persian).
- Emdad, H. (2010). "Akbar Daei Mohammad: Dash Akol's character cannot be compared to Akbar Daei Mohammad.", in: Yaran Yekshanbe, 2nd and 3rd book, edited by; Sadeq Homayouni, Shiraz: Navid Publications, 261-263. (In Persian).
- Faqiri, A. (May 22, 1400). "Shiraz Dash has no sense", Ibna website (Ibna.ir).
- Golestan, I. (1998). Notes, America (New Jersey): Rosen Publications. (In Persian).
- Golshiri, H. (1999). *Garden in the garden*, Volume 2, Tehran: Nilofar Publications. (In Persian).
- Hedayat, S. (1964). Three Drops of Blood, Tehran: Parastou Books, 7th edition. (In Persian).
- Kashef, M. (1992). "Dash Akal, not Dash Akol", *Iranian Studies Magazine*, No. 15, 668. (In Persian).
- Kashef, M. (1994). "Again About Dash Akol", *Iranian Studies Magazine*, No. 1, 227. (In Persian).
- Kimiyaei, M. (July 28, 1999). "Dash Akol", the blog "My Secrets of the Library" (Amir Tehrani-Rad) (khaneman.blogfa.com). (In Persian).
- Nadim, M. (2021). *Akbar-e Daei Mohammed (Dash Akol)*, Shiraz: Sivand Publications. (In Persian).
- Nayyer Shirazi, A. (2008). *the first Pahlavi period*, edited by Mohammad Yousof Nayyeri, Shiraz: Daryaye Noor, in collaboration with Fars Scientific Center. (In Persian).
- Parham, B. (1993). "Dash Akol or Dash Akal?", *Iranian Studies Magazine*, No. 17, 220. (In Persian).

Parhizgar, R. (2010). "Akal, Akol, okol", in: Yaran Yekshanbe, 2nd and 3rd book, edited by Sadeq Homayouni, Shiraz: *Navid Publications*, 268-267. (In Persian).

Sarshar, M. (2008). *Dash Akol*; Margins and consequences, Tehran: Young Thought Center. (In Persian).

Shabani, A. (2010). "Dash Akol's sister", in: Yaran Yekshanbe, second and third book, edited by Sadeq Homayouni, Shiraz: *Navid Publications*, 266-264. (In Persian).

Tonkaboni, Fereydoun (1993). "Dash Akol or Dash Akal?", *Iranian Studies Magazine*, No. 19, 681. (In Persian).

Conversations:

Barzegar, A. conversation with the authors: January 10th, 2024.

Dastgheib, A. conversation with the authors: September 11th, 2023.

Nayyeri, M. conversation with the authors: February 26th, 2024.

Hemati, M. conversation with the authors: February 21st, 2024.

